

CHAPLIN'İN GÖZLERİNDEKİ ŞAŞKINLIK: POSTMODERN AKIL ELEŞTİRİSİ ÜZERİNE

Taşkiner KETENCİ*

ÖZET

Chaplin'in Modern Zamanlar'ı modern, yani rasyonel bir dünyanın eleştirisidir. Film insanın, üretim araçları içerisinde kendisine yabancılaştığı, bir üretim aracına indirgendiği saptamasına dayanır. Chaplin'in 1920'lerde bu filmle dile getirdiği "rasyonel bir dünyanın hiç de umulan sonuçlar doğurmayabileceği" düşüncesi, postmodern eleştirinin de ana temalarından birisidir. Postmodern filozoflar tıpkı Chaplin gibi şaşkınlıkla dünyaya bakarlar ve tam da Chaplin'in bilmek istediği şeyi, 17. yüzyıldan itibaren akla dayanarak hedef alınan amaçla varılan olgusal durum arasındaki farkın nedenini anlamaya, açıklamaya ve değerlendirmeye çalışırlar. Postmodern bakış açısına göre günümüzde insanın akıl sahibi olması "yaşam koşullarının rasyonelleştirilmesi, sosyal yaşamın devlete tabi kılınması, iş yaşamının, ulaşımın, iletişimin teknik hale getirilmesi" anlamına gelir. Akıl gerçekliği bir bütün olarak belirlemesiyle artık dünya verimlilik, hesaplanabilirlik ve öngörülebilirlik ilkeleri ile biçimlendirilen bir mekan haline gelir. Postmodern çerçevede akıl, gerçekliğe ilişkin —ama yalnızca gerçeklikteki negatif öğelere ilişkin— bir açıklama aracı olarak kullanılmaktadır.

Anahtar sözcükler: akıl, rasyonalite, modernizm, postmodernizm, Chaplin

(Astonishment in the Eyes of Chaplin: On the Critics of Postmodern Reason)

ABSTRACT

Chaplin's Modern Times is a criticism of modern that means a rational world. The film grounds on the assumption that humans are reduced to a production vehicle in which they are alienated to themselves. The idea that a rational world would not produce anticipated results, which was suggested by Chaplin in 1920's is also the main theme of postmodern criticism. Postmodern philosophers, just like Chaplin, look at the world in astonishment and want to know just what Chaplin would like to know, that is they want to understand, explain and assess the difference between the purpose that has been aimed by depending on reason since the 17th century and the accomplished factual situation. According to postmodern viewpoint, rationalization of a human being today means the rationalization of life standards, the subordination of social life to the nation, the technicalization of work life, intercommunication and communication. By the reason's determination of the actuality as a unity, the world has now become a place which can be shaped by the principles of productivity, computability and predictability. In the postmodern framework reason is used as an explanation vehicle related to the reality – but only to the negative elements in reality.

Key words: reason, rationality, modernism, postmodernism, Chaplin

---

* Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi

*M*odern Zamanlar, Charlie Chaplin'in en önemli filmlerinden biridir. Chaplin'in bir fabrika işçisini canlandığı bu filmi bir "modern zamanlar" betimi ve eleştirisidir. Filmin bütün güldürücü öğeleri insanın üretim araçlarının içerisinde kendine yabancılaşması, bir üretim aracına indirgenmesi saptamasına dayanır. Chaplin'in devasa makinelerin çarklarının arasında kayboluşunun, çarkların oyuncağı haline gelmesinin filmin en akılda kalıcı sahneleri olması belki de modern zamanlarda yaşayan bizlerin de sık sık aynı olgu içerisinde kaybolup gitmemizdir.

Ancak filmin bir sahnesi, oldukça ilginç çağrışımlarla yüklüdür. Ünlü yemek yedirme makinesi sahnesidir, bu. Bir mucit (Willacomb Bellows) Chaplin'in çalıştığı fabrikanın müdürüne (patronuna) işçilerin yemeklerini daha hızlı yemelerini ve bu sayede de "yemek molasını kaldırarak" işçi verimini arttırmayı sağlayacak, son derece rasyonel bir makine ("Bellows besleme makinesi") önerir. Bay Bellows'un icadını tanıtırken kullandığı "yemek için iş durmayacak, rakip firmalardan üstün olacaksınız" sloganı, her rasyonel işletmenin giriş kapısına yazılacak türdendir.

Deneme için Chaplin seçilir. Uysal bir işçi olarak Chaplin bu seçime itiraz etmez. Ama yine de makineye yaklaştığında korku dolu bakışlarla onu süzer. Makine yemek yedirilecek işçinin kıpırdamasını önleyen kayışlar, metal kollar ve yanıp sönen lambalarıyla bir tür modern korkuluktur sanki. Bir tabla üzerine çorba, ana yemek, haşlanmış mısır ve tatlı tabakları, işçinin bu yemeklere uzanmasını gereksiz kılan, kaşığı tutan el işlevi gören metal kollardan oluşan insan boyunda bir aygıttır bu. İlk lokmalar sorunsuz bir şekilde Chaplin'e yedirilir. Chaplin keyifle gelecek lokmayı beklerken, yediği her lokmadan sonra ağzının yine makine tarafından kurulanmasından mutlu, teknolojik bir aristokrat endamıyla etrafını süzmektedir. Birden bire işler ters gitmeye başlar. Makine yapması gerekenleri karıştırmaya, yemeği Chaplin'e yedirmek yerine üstüne dökmeye başlar. Chaplin şaşırır, ama az önce sorunsuz bir şekilde işleyen makinenin bu durumunun geçici olduğunu sanır. Teknisyenler makineyi elden geçirirler, bazı kolları indirir, bazı kolları kaldırır, bu arada bir somun dalgınlıkla ekmek tabağına, diğer ekmek

parçalarının yanına bırakılır, makine bu parçayı da Chaplin'e yutturmaya çalışır. Hemen ardından da makine tümüyle kontrolden çıkar. Yemeğin bir ögesi olan mısır, makine tarafından önce biraz hızlıca yedirilmeye başlanır, giderek Chaplin mısırdan doğru dürüst yiyemeden, mısırın bütün taneleri etrafa saçılmaya başlar. Makine en sonunda mısırı Chaplin'in ağzına vurmaya başlar. Chaplin gözlerinde 'bu böyle olmamalıydı; daha demin karnımı yemeğe el sürmeme gerek kalmadan doyuran bu makineye de ne oldu?' dercesine şaşkınlıkla etrafına bakar. Makinenin darbelerinden fırsat buldukça umutsuzca yardım ister. Makine durduğunda, Chaplin aç oturduğu sofradan üstüne bir de dayak yemiş, ama ağzı temiz bir işçi olarak kalkar.

"Modern Zamanlar"ın ıralayıcısı olan rasyonel bir dünya Chaplin'in bir fabrikada vida sıkıldığı bir dünyadır. Daha da rasyonel bir dünya ise Chaplin'nin vida sıkıldığı fabrikada öğlen yemeği yerine dayak yediği bir dünyadır. Rasyonel olarak düzenlenmiş bir dünyada insan aklının bütün gücünün gösterildiği teknolojik ilerleme, beklenenin tam tersi sonuçlar da ortaya çıkartmış, makinelerin insana hizmet etmesi, insanı rahat ettirmesi gerekirken, her şey tam tersine dönmüş, makineler insana eziyet etmeye başlamıştır.

Charlie Chaplin'in 1920'lerde dile getirdiği akla uygun bir biçimde düzenlenmiş ve makinelere teslim edilmiş bir dünyanın hiç de umulan sonuçlar doğurmayabileceği düşüncesi postmodern eleştirinin de ana temalarından birisidir. Postmodern eleştiri Chaplin'in gözlerindeki şaşkınlıkla dünyaya bakmakta ve neler olup bittiğini, nerede yanlış yapıldığını anlamaya çalışmaktadır.

1980'lerden itibaren sanat, edebiyat, toplum kuramı ve felsefe alanında belki de en çok öne çıkan kavramlar "post" ile başlayan kavramlar oldu. Post-yapısalcılık, post-emprisizm, post-rasyonalizm, post-endüstriyel toplum adlandırmaları arasında giderek belirsizleşmeye¹ başlasa da, postmodernizm aslında merkezi bir kabule dayanır: "Aklın ölümü"ne. Akıl bir zamanlar "batı uygarlığının en üst değeri" olarak kabul edilmekteydi. Hatta, aklın taşıyıcısı olmak, eski Yunanlılarca

¹ Hatta, bu belirsizlik öyle bir hal aldı ki "Avrupa'da bir hayalet dolaşiyor" dense yeridir neredeyse.

tanrısal olandan pay almak olarak görülüyordu. Ama günümüzde Albricht Wellmer'a ait olan "Aklın ölümü" ifadesi kendi başına alındığında, Nietzsche'nin "tanrı öldü" ifadesinden daha fazlasını söyler: Burada aklın ölümü, tarihsel bir projenin, Avrupa Aydınlanmasının sonunu imler.

Postmodern eleştirinin önemli bir parçasını, içinde yaşadığımız "modern" dünyanın ana ıralayıcısı olarak kabul edilen aklın eleştirilmesi oluşturur. Postmodern akıl eleştirisinde öncelikli konu akıl ve modernizm ile sorunlarla dolu bugünkü dünya arasında bağlantılar kurmak, buradan hareketle de akli dünyanın bu hale gelmesinin suçlusu olarak göstermektir. Postmodernistler, İkinci Dünya Savaşı öncesi yükselişe geçen faşist eğilimlerden başlayarak, bu savaşta atom bombalarının kullanılması ve savaş sonrası kapitalizmin gösterdiği yayılgımcı eğilimlerin yol açtığı sorunları ve en sonunda da çevre sorunlarını "akıl"a bağlayarak ele alırlar. Postmodernistlere göre bütün bu sorunların kaynağı akıldır². Onlara göre Platon, Descartes, Locke, Kant ve Husserl gibi filozofların akıl anlayışları tarafından desteklenen "modern akıl", çağımızdaki tiranlıkları meşrulaştırıcı güç olarak, Aydınlanmanın akıldır. Postmodernizm, -bu bağlamda tanımlanacak olursa- alışlagelen "hakikat, akıl, kimlik ve nesnellik nosyonlarından, evrensel ilerleme ya da kurtuluş fikrinden, ... büyük anlatılar ya da nihai zeminlerden kuşku duyan bir düşünce tarzıdır"³.

Descartes'la başlayıp Aydınlanma'ya ve bunların izleyicilerine uzanan modernlik söylemlerinde, aklın, toplumdaki ilerlemenin kaynağı, hakikatin imtiyazlı mevkisi ve sistematik bilginin temeli olduğu savunulur. Bu söylem içerisinde aklın doğru düşünce ve eylem sistemlerinin kaynağı olduğu ve bu nedenle de toplumun yeniden yapılandırılmasında kullanılacak kuramsal ve pratik normların türetilmesine ehil olduğu varsayıldı. Bu akıl anlayışının, feodal dünyayı devirmeyi ve akla dayanarak adil ve eşitlikçi bir topluma ulaşmayı hedefleyen Amerikan ve Fransız devrimlerinde iş başında olduğu söylenebilir.

---

2 Appignanesi, Richard –Garrat, Chris. *Postmodernizm-Yeni Başlayanlar İçin*, Milliyet Yayınları-AD Kitapçılık A.Ş. İstanbul, 1998

3 Eagleton, Terry. *Postmodernizmin Yanılsamaları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s.9

Ne ki, modernliğin ideolojisi ile modern dünyanın gerçekliği arasındaki bağlantı önemli sorunları da beraberinde getirdi. Modernliğin inşası, kapitalist endüstrileşmenin baskı altına aldığı köylüler, proleterler ve zanaatkârlardan başlayıp kadınların kamusal alandan dışlanmışlığının devam ettirilmesi ve emperyalist sömürgeleştirmenin katliamlarına kadar uzanan ve kurbanları açısından pek fazla dile getirilmeyen acılar ve felaketler de üretti. Modern kuram postmodernizm tarafından, bilginin dayandırılabilceği sarsılmaz bir temel arayışından başlayarak, akla dayalı evrenselleştirici ve totalleştirici iddialarından, tartışmasız ve kesin hakikati sağlama savından ve araçsal rasyonaliteye indirgenmiş rasyonalite tutkusundan ötürü eleştirilir. Postmodernizmi savunan filozoflar tıpkı Chaplin gibi şaşkınlıkla dünyaya bakarlar ve tam da Chaplin'in bilmek istediği şeyi: 17. yüzyıldan itibaren akla dayanarak hedef alınan amaçla varılan olgusal durum arasındaki farkın nedenini anlamaya, açıklamaya ve değerlendirmeye çalışırlar

Bu anlama ve değerlendirme sürecinin ilk örneklerinden birisi Frankfurt Okulu tarafından ortaya konur. Horkheimer ve Adorno tarafından yazılan ve çağdaş akıl eleştirisinin temel kitapları⁴ arasında gösterilen *Aydınlanmanın Diyalektiği*⁵, Aydınlanma döneminin hedefleri ile varılan sonuç —çağımız⁶— arasında bir hesaplaşmayı amaçlar. Bu hesaplaşma Batı toplumu ve düşüncesini merkeze alan “radikal bir uygarlık ve akıl eleştirisi” anlamına gelir⁷. Ancak *Aydınlanmanın Diyalektiği* Frankfurt Okulu düşünürlerinin bu sorunu ele alan tek yapıtı değildir. *Akıl Tutulması*⁸ ve *Minima Moralia*'da⁹ akıl ve Batı uygarlığında egemen rasyonalite anlayışı, kaynakları ve yol açtığı sorunlar bakımından ele alınır. *Tek Boyutlu İnsan*¹⁰ ise, Batı uygarlığının aşırı rasyonelleşme sonucunda vardığı irrasyonel durumu ortaya koymayı amaçlar. Bu

4 WELSCH, Wolfgang. *Vernunft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1996, s:74

5 Horkheimer ve Adorno

6 Kitabın yazıldığı 1930'lu yılların bugünden çok da uzak olmadığı düşünülerek “çağımız”.

7 Wellmer, Albrecht. *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1985 s:10; Jay, Martin. *Diyalektik İmgelem*, (Çev: Ünsal Oskay), Ara Yayıncılık, İstanbul 1989, s:369).

8 Horkheimer

9 Adorno

10 Marcuse

noktada Marcuse'un söylediklerine kulak vermekte yarar var: "Toplumun politik ihtiyaçları endüstriyel ihtiyaçlar ve istekler haline dönüşüyor; bu ihtiyaç ve isteklerin doyurulması ticareti ve genelin refahını talep ediyor ve her şey sadece aklın vücut bulması olarak görünüyor. Fakat bu toplum bütün olarak usdışıdır (irrational)" ... "Bu toplumu bütün olarak kuşatan ussallık, verimlilik ve zenginlik, bu toplumun usdışı olmasını da talep ediyor"¹¹.

Frankfurt Okulu'ndaki akıl eleştirisi iki ana bağlama yöneliktir. İlkin, insan ile doğa arasındaki ilişkinin yapısındaki dönüşüm ve bu dönüşümün "şeyleşme" olarak ortaya çıkışına yol açan "özel aklın" ("kendini koruma" olarak aklın) eleştirisi anlayışı. Bu anlamdaki "akıl" antisemitizm biçiminde en üst aşamasına varır. İkincileyin, yine "özel aklın" etkin olduğu Batı uygarlığında "egemenlik" ve "baskı" kurma aracı olarak aklın eleştirisi. Bu iki yönlü eleştiri, Horkheimer'in deyişiyle "artık anlamı unutulmaya yüz tutmuş bir akıl," "nesnel akıl" ölçüt alınarak gerçekleştirilir.

Postmodern bakış açısına göre günümüzde insanın akıl sahibi olması artık "yaşam koşullarının rasyonelleştirilmesi, sosyal yaşamın devlete tabi kılınması, iş yaşamının, ulaşımın, iletişimin teknik hale getirilmesi" anlamına gelir¹². Böhme'ye göre bu olgusal durum tam da aklın gerçekliğe aktarılmasıdır. Aklın gerçekliği bir bütün olarak belirlemesiyle artık dünya verimlilik, hesaplanabilirlik ve öngörülebilirlik ilkeleri ile biçimlendirilen bir mekan haline gelir. Üstelik bu özellikler gerçekte dünyanın bir özelliği olmadığı, dünya kaotik bir mekân olduğu halde akıl bu özellikleri hem doğaya hem de insana dikte eder.

Postmodern düşünürlere göre modern uygarlık "aklın duygular karşısında zafer kazandığı" uygarlıksa, örneğin, atom bombası da, dünyanın ısınması da, kapitalizm de, ya da *holocaust* da bu uygarlığın ve "modern aklın" bir eseri olarak görülmelidir. Yani *holocaust* modern uygarlığın bir defalık kesintiye uğraması değildir¹³. Yahudi soykırımı iki

11 Marcuse, Herbert, *Der eindimensionale Mensch*, (Çev: Alfred Schmidt), Deutsche Taschenbuch Verlag, Hamburg, s:9-11

12 Böhme, H. VE Böhme G. *Das Andere der Vernunft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1996, s:10

13 Baumann, Zygmund. *Modernlik ve Müphemlik* (Çev: İsmail Türkmen),

anlamda, hem iktidar olarak (planlayıcı olarak) aklın hem de amaç-araç ilişkisi kurma yetisi anlamında aklın bir ürünüdür. Böylece radikal postmodern sayılan Bauman ilkin akı amaç-araç rasyonalitesi ile özdeşleştirir; ardından da bu rasyonaliteyi Aydınlanma dönemi filozoflarının çağımıza etkisi olarak sunar¹⁴.

Postmodernizmin ülkemizdeki temsilcilerinden¹⁵ Hasan Bülent Kahraman'a göre modernizm döneminde akıl bir "sıradüzen sağlama olgusu" olarak "birörnek olmaya" doğru bir gidişi temsil eder. Böylelikle "akıl tekçileştirici bir olgudur". Bu bakış açısından akıl, kültürleri ve yaşama tarzlarını araçlaştırmayı ve baskı altına almayı olanaklı kılan insansal bir yetidir. Bu nedenle "modernizmin en büyük silahı olan Akıl da yeniden ele almanın zamanı gelmiştir..."¹⁶. Fransız Düşünür Edgar Morin'in ifadesiyle söylenecek olursa, akıl Aydınlanmadan bu yana "kendini gerçeğin kendisi sandığı için, kendi kendini tanrılaştır[mış] ve kendi kendini tanrılaştırdığı için de delir[miştir]"¹⁷.

Postmodern Durum'un yazarı Lyotard'a göre "akıl", Aydınlanma Döneminde ortaya konan anlatıların içerisinde bir masal kahramanı gibidir. Akıl, modern dönemin büyük anlatılarının baş kahramanlarından biri olarak "dil oyunlarının çeşitliliğinin" baskı altına alınmasını meşru kılma aracıdır. Dil oyunlarının çeşitliliğine karşı yürütülen modern mücadele, en önemli meşrulaştırma aracı olarak akıl kavramını icad etmiştir.

Postmodern felsefede artık "Akla Veda" edilmesini savunan düşünürler, bir "akıl uygarlığı" olarak batı uygarlığının dünya üzerinde yol açtığı sorunların eleştirisini dile getirirler. Bu düşünürlere göre, Batı uygarlığı tüm dünyaya evrenselcilik adı altında kendi bakış tarzını tek geçerli bakış ve yaşama tarzı olarak yaygınlaştırmayı amaçlar. Batı uygarlığının bu girişimi, filozofların özellikle 18. yüzyılda oluşturdukları

Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 200, s:33-34

14 Baumann 2003:62

15 90'larda

16 Kahraman, Hasan Bülent. "Moderninden Postmoderne Bir Tanımsızlık Alanı: Akıl", Varlık Edebiyat ve Sanat Dergisi, Sayı 1057, Eylül 1995, s:6

17 (Morin, Edgar, Avrupa'yı Düşünmek, (Çev: Şirin Tekeli), Afa Yayınları İstanbul, 1995:109

akıl kavramında meşrulaştırılır. Batı uygarlığı 18. yüzyılda Aydınlanma Dönemi filozofları tarafından dile getirilen ve “modern devlet” tarafından da kabul gören akıl anlayışına dayanarak, diğer kültürler üzerinde baskı kurmuştur.

Akla Veda'nın yazarı Feyerabend'a göre büyük “A” harfi ile yazılan “Akıl” baskı ve otorite kurmanın meşrulaştırılmasına hizmet eden bir araç olarak dünyayı tek tipleştirmeye götürmektedir¹⁸. “Akıl” ve aklın bir etkisi olarak “akla uygunluk”, yalnızca toplumsal ve bilimsel baskı mekanizmalarının —Feyerabend'in ifadesiyle— “tiranların”—, meşruiyetlerini kanıtlama çabalarının bir aracıdır¹⁹. Feyerabend için “aklo-faşistlerin” savunduğu bu anlamdaki akıl “lanet bir şey”dir²⁰. “Akıl” toplumsal baskıların meşrulaştırılmasının temel aracı olarak toplumsal özgürlüğün karşısındaki en büyük engeldir. Ona göre “özgür toplum” akıl ve ussallık yoluyla getirilen dayatmalara, evrensel olduğu iddia edilen “sınırlara” bağlı kalmayan bir toplumdur.

İşte tam da bu noktada, özellikle Postmodernizm akımı içerisinde yer alan düşünürler, bu baskıcılığın aşılması ve dünyanın eski “doğal” durumunu koruyabilmesi, büyü bozulmuş dünyanın yeniden büyülenebilmesi için, biricik geçerli yolun görecilik ve çoğulculuk olduğu sonucuna varırlar. Akıl ve Aydınlanma eleştirilerinin göreciliğe ve çoğulculuğa varması, postmodern akıl eleştirisinin ayırıcı özelliğidir. Bu nedenle yalnızca postmodern eleştiride aklın baskı kurucu ve herşeyi araçlaştıran bir yapıda olduğu savları ile çoğulculuk-görelilik talebi her zaman bir arada bulunur.

Günümüzde, modernizm “projesinin” başlamasından üç yüzyıl sonra, akla ilişkin şikâyetler sınırın öte tarafından, “öteki akıldan” geliyor. Artık “yasalılık”, “birlik”, “evrensellik”, kendine egemen olma, yani toplumsal yaşamın yasalarla düzenlenmesi, ekonomik ve politik sistemlerin birliği düşüncelerinde akıl garip bir şey olarak görülmektedir.

18 (Feyerabend, Paul. *Akla Veda*, (Çev: Ertuğrul Başer), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s:100).

19 Feyerabend, Paul. *Özgür Bir Toplumda Bilim*, (Çev: Ahmet Kardam), Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1991, s:42

20 (Feyerabend, Paul. *Anarşizm Üzerine Tezler* (Çev: Ekrem Altınsöz), Öteki Yayınevi, Ankara, 2000, s:257-58

Çünkü postmodernistlere göre, dünyanın bugünkü durumu akılla temellendirilen bu “evrenselcilik” arayışının artık iflas ettiğini gösterir. Artık bu dünya, “evrensel tikelliğin geç modern ya da postmodern dünyası” olarak farklılıktan pek rahatsız olmayan ve ikircime teslim olan, farklılıkları aracılığıyla bütünleşen bir dünya”dır²¹.

Postmodern akıl eleştirisi aklın insan türüne özgü ve her bir insan teki tarafından eş biçimli olarak taşındığı düşüncesini, Batılı aydınlanmacı dünya görüşünün, hatta “erkeksi” bir bakış açısının bir ürünü sayar. Bu bakış açısının arkasında belirli bir kültür –Batı kültürü– değil, doğrudan akla yüklenen anlam bulunur. Hem Doğuda hem de Batıda akıl, rasyonaliteyle, yani erkek olmakla özdeşleştirilirken, kadın ise akıl dışı bir öge olarak duyguyla özdeşleştirilir. Buradan da aklın duyguyu yönetmesi gerektiği sonucu çıkarılır²². Bu bakış açısına göre hem doğulu hem de batılı teologlar, yazarlar ve filozoflar tarafından kadının erkeklere oranla daha az akıl sahibi olduğu, kadının düzenlilik ve rasyonalite yerine itkiler tarafından kaotik bir biçimde belirlendiği savunulmaktadır.

Postmodern felsefede akıl, “gerçeklik içinde ve gerçeklikteki olumsuz niteliklerden sorumlu ilke”²³ olarak görülmektedir. Eğer *Modern Zamanlar*’ın yaratıcısı Chaplin, düşüncelerini bir sinema filmiyle değil de felsefeyle dile getirmek isteseydi, 90’ların başından itibaren Postmodernizmin peygamberi olarak kabul edilirdi. Chaplin’in kaygıları, yemek yedirme makinesi karşısındaki kuşkulu bakışı, yemek yerine dayak yerken yaşadığı korku gibi yaşantıları kavramsal ifadesini Feyerabend’in, Foucault’nun, Baumann’ın kitaplarında bulur. Postmodern çerçevede akıl, gerçekliğe ilişkin –ama yalnızca gerçeklikteki negatif öğelere ilişkin– bir açıklama aracı olarak kullanılmaktadır.

*

Postmodern felsefedeki akıl eleştirilerinin özelliklerine

21 Baumann 2003, s:209

22 Schirilla Nausikaa, *Die Frau, Das Andere der Vernunft? Frauenbilder in der arabisch-islamische und europäischen Philosophie*, IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Frankfurt (Main), 1996, s:15

23 Welsch 1996, s:37

bakıldığında üç farklı eleştiri tarzı olduğu söylenebilir.

Bu eleştirilerden ilki, aklın bir baskı kurma yetisi olduğunu dile getirir. Bu bakış açısına göre akılcılar “insanlık aşkı” ile diğer insanları baskı altına alıp, onları hep belirli bir yöne –Batı uygarlığının yaşama tarzı yönüne- doğru yönlendirmeyi amaçlarlar²⁴. Feyerabend’in ifadesiyle “bir biröneklik ve donukluk tehdidi altındayız”.

Akıl eleştirisinin ikinci tarzı “öznel (araçsal) aklın” eleştirisidir. Öznel akıl, genel olarak bakıldığında, belirli bir amaca uygun araçları bulma yeteneğidir. Bu anlamdaki akıl amaçların kendi başına taşıdığı değer ne olduğunu sorgulamaz bile. Araçsal akıl ile kastedilen, sadece araçlar ve amaçlar arasındaki bağlantıyı, belirli bir amaç için en uygun araçları bulmayı gözetken düşünme tarzıdır. Bu anlamdaki “akıl” için amaçların kendi başına taşıdığı değer hiçbir önemi yoktur. Hiçbir amaç son amaç değildir. Ulaşılan her amacın bir sonraki amaç için araç haline dönüştürülmesinde herhangi bir sakınca yoktur. Burada dile getirilen düşüncelerde akıldan ne anlaşıldığının açık ifadelerinden biri MacIntyre’da bulunabilir. Ona göre, akıl bir hesaplama yetisidir ve matematiksel ilişkileri veya olgusal doğruları değerlendirebilir, ama daha fazlasını yapamaz. Bu nedenle, pratik alanda akıl ancak araçlardan söz edebilir; amaçlar söz konusu olduğunda ise susmalıdır²⁵.

Postmodernizmde aklın baskıcılığının ve araçlaştırıcılığının eleştirisi aynı zamanda bir çoğulculuk talebini beraberinde taşır. Postmodern akıl eleştirisi görecilik ve çoğulculuk açısından “evrenselci” ve “baskıcı” modern aklın eleştirisidir. Postmodern akıl eleştirisi bu bağlamda kültürel çoğulculuğa olanak tanıyan “postmodern akıl” kavramını dile getirir. Postmodern aklın çoğulculuk talebi akıl eleştirisinin üçüncü tipidir. Çoğulcu-postmodern akıl eleştirisine göre, belirli bir kültürün öğeleri ile başka bir kültürün öğeleri birbiriyle “karşılaştırılmaz”. Modern akıl artık sona ermeli, yerine çoğulculuğa, “ne olsa gider”e uygun postmodern akıl geçmelidir. Postmodernler bu

---

24 Feyerabend 1995, s:366

25 MacIntyre, Alasdair, *Akla Veda*, (Çev: Muttalip Özcan) Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s:54

yeni akıl anlayışından hareketle, kaotik olana, düzensizliğe, kültürlerin çoğulluğuna olanak tanıyan “postmodern” bir dünya tasarımı dile getirirler. Bu düşünörlere göre, bir geleneğin kurumlarını ve uzlaşlarını değerlendirmek, onların değerini göstermek ve gerekirse onları benimsemeye devam etmek ya da reddetmek tehlikeli bir girişimdir. Dolayısıyla, kültürel olması koşuluyla her şey yapılabilir.

Sonuç:

Aklın ne olduğu ve aklın taşıyıcısı bir varlık olmanın insansal yaşam üzerindeki etkilerinin neler olduğu konusundaki tartışmalar neredeyse başlangıcından günümüze kadar felsefenin bütün disiplinlerinde temel bir yer tutuyor. Felsefenin çeşitli disiplinlerinde aklın ne olduğu, yapısı, bilme gücünün sınırları, insan doğasındaki yeri ve insana kazandırdıkları ele alındı. Söz gelişi bilgi felsefesinde, bilim felsefesinde, toplum felsefesinde, insan felsefesinde, hukuk felsefesinde ve özellikle de felsefenin temel disiplinlerinden etikte –ister olumlayıcı isterse reddedici olsun– akıl kavramına dayanmadan adım atılmadığı görülüyor.

Günümüzde gerek felsefede gerekse de felsefe dışı alanlarda “akıl sahibi varlık olarak insan”la bir hesaplaşmanın son derece önem kazandığını görebiliyoruz. Özellikle çağımızda ortaya çıkan çevre sorunları, insanın çalışan makinelere dönüşümü, bu dönüşümün yarattığı aile bağlarının zayıflaması gibi sorunların bu hesaplaşmayı gerekli kıldığı düşünölüyor. Peki bu sorunlarla akıl arasında nasıl bir bağlantı görülüyor? İnsan en yaygın tanımıyla akıl sahibi canlı varlıktır. Böyle bir varlık olarak görölen insan sonunda bugün sorunlarla boğuşmak zorunda kaldığımız dünyanın da yaratıcısıdır. Öyleyse akıl sahibi varlık olarak insanla hesaplaşmak ve buradan hareketle de giderek akli reddetmek gerekir.

1940’lı yıllarda Frankfurt Okulu ile başlayan bu yöndeki eleştiriler²⁶, bugün postmodern akıl eleştirisi olarak hala devam

26 Aslında daha 19. yüzyılda Schopenhauer, Nietzsche’den başlayarak, 20. yüzyılda M. Scheler ve N. Hartmann ve A. Whitehead tarafından dile getirilen, Heidegger tarafında yirminci yüzyılın temel fenomenlerinden teknolojiyle ilişkilendirilen ve daha sonra Frankfurt Okulu’nun üstlendiği eleştiriler demeli.

etmektedir. Çağdaş felsefedeki akıl eleştirisi Aydınlanmayı ve Aydınlanma ile başlayan aklın merkeze alınmasını eleştirir. Bu düşünürlere göre, dünyayı akla uygun hale getirme girişimleri, bugün karşı karşıya kaldığımız sorunların kaynağıdır. Bütün bu eleştiri sürecinde yaşanan sorunlara bakılarak, artık aklın insanlığa hizmet etmediği, insanlığın akla hizmet ettiği dile getirilmektedir. Feyerabend'in ünlü kitabı "Akla Veda" çağımızda akla karşı genel tutumu simgeleyen bir motto halini almış görünüyor. Günümüzde felsefede moda akımlara bakılırsa belki de akla uygun olan tek şey, aklın ölümünü ilan etmenin yanında akıl hakkında konuşmayı bırakmaktır.

İnsan türünün kendi yaşadığı dünyada kendi yarattığı sorunlarla boğuştuğu olgusunu felsefenin nesne edinmesi, bu olgunun çeşitli görünümünün farklı ve ortak nedenlerini göstermesi doğaldır. Hatta yukarıda betimlenen sorunlar göz önünde bulundurulursa, bir nelik bilimi olarak felsefenin bu olguları aydınlatması, çözüm yollarının bulunmasında yol gösterici bile olabilir. Örneğin Yahudi soykırımı insan türünün bazı üyelerinin gerçekleştirdiği bir uygulamadır. Bu uygulamanın ardındaki düşünme biçiminin doğru bir şekilde betimlenmesi, siyasetin ana ilkesi olarak, böyle eylemlere girişecek insanların yetişmesinin engellendiği bir devlet mekanizmasının ilkelerini belirlemede son derece etkili olabilir.

Yahudi soykırımı akıl sahibi varlık olarak insan türünün üyelerinin ürünüdür. Bu doğru. Ama burada suçlu ne insandır ne de akıl. Çünkü insan olmak ve akıl sahibi olmak yalnızca ırkçı Nazilere özgür bir nitelik değildir. Eğer insan olmak ve akıl sahibi olmak Yahudi soykırımına yol açıyorsa, insan ve akıl sahibi olan Yahudiler de kendilerine uygulanan soykırımdan suçlu olurlardı. Oysa olgu bu çıkarımı yanlışlamaktadır. Bu tam da yemek yedirme makinesinden dayak yiyen Chaplin'in bir de yediği dayağın faili olduğunu savunmaktır. Buradan akla ilişkin değerlendirmelerde önemli bir yanlış yapıldığı sonucu ortaya çıkar. Çünkü Yahudi soykırımı türünden "insanlık vicdanını yaralayan"²⁷ eylemlerin geçekleşmemesi için gerekli koşulları belirlemeye çalışan siyaset de insan türünün, dolayısıyla aklın bir ürünü değil midir? Çevreyi görmezden gelen sanayileşme insan aklının ürünü olduğu kadar, bunun

27 Bkz. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Başlangıç Bölümü

yol açtığı sorunları ortadan kaldırmaya çalışan, çevreye duyarlı sanayileşme de insan aklının ürünü değil midir? Kaldı ki, ırkçılığın, antisemitizmin, kapitalizmin... Aydınlanma aklının doğrudan ya da dolaylı ürünleri olduğu söylenirken günümüzde dünya ölçeğinde siyasal bir yaptırım gücüne de sahip olması için çaba harcanan insan hakları geleneğinin neyin ürünü olduğu göz önünde bulundurulmuyor. Ya da bu eleştirilerin dile getirildiği dünyayı nesne edinme yolu olarak felsefenin de insan aklının ürünü olduğu unutuluyor. Eğer ağızımızdan çıkan sözcükler yalnızca nefes borumuzdan gelen havanın, dudaklarımızın ve dilimizin hareketlerinin rastlantısal bir bileşimiye, eğer yazı dediğimiz şey, yazı yazma araçları ile elin hareketlerinin rastlantısal bir birleşimi sonucu ortaya çıkıyorsa, akıl hakkında postmodern eleştiri tarafından söylenenler de doğrudur. Ama bu aynı zamanda şunu da ortaya koyar: akıl suçludur demek için bile akıl gereklidir. İnsanın başarısızlıkları kadar başarılarının da aklın ürünü olması olgusu, en yalın bakışta bile, suçlunun akıl değil, aklın kullanımında olduğunu göstermektedir.

Kaldı ki suçlu akılsa, çevreyi kirlüten sanayi tesislerini kuranların, köylüler, proleterler ve zanaatkârlardan başlayıp kadınların kamusal alandan dışlanmışlığını devam ettirenlerin ve emperyalist sömürgeleştirmenin katliamlarını yapanların hiçbir suçu yok demektir. Çünkü akıllı suçlu saymak, aklın insan türünün yapıp etmelerini, düşüncesini zorunlu olarak belirleyen içkin belirleyici olduğu ve bu belirleyicinin önüne geçilemeyeceği demektir. Burada eyleyen, düşünen, duyguları olan bir varlık olarak insan türünün “başarıları” “akıl hilesi”nin ürünleri haline dönüşür. Akıl ve eyleyen kişi arasındaki bağın kopması, kişilerin eylemlerinin sorumluluğunu taşıma zorunluluğunun ortadan kalkması demektir. Akıl bu şekilde eleştirilerek suçlu çıkarılırsa, Hitler masumdur. Hitler suçluysa, bu Hitler’in kendisini “önyargılara” teslim ettiği, Kantçı bir ifadeyle söylenecek olursa, önyargılarını “akıl mahkemesine” çıkarmadığı anlamına gelir. Burada aklın insan türünün bir aracı olduğu, kendi başına bir şey yapmadığı, yapamayacağı, yalnızca tek tek insanların akıllarıyla insanca ya da “hayvanca” şeyler yapabileceği unutulmamalıdır²⁸.

28 KAYGI, Abdullah. “Geçmiş ile Gelecek Arasında Kimlik”, 50 *Yıllı Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları*, (Hazırlayanlar: İoanna Kuçuradi ve Bülent Peker), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara,

Postmodern akıl eleştirisi dikkatle ele alındığında aslında akıl kavramına ilişkin ciddi bir kavramsal anlam kaymasının söz konusu olduğu görülmektedir. Bu anlam kayması, akıl kavramının yerine rasyonalite kavramının geçirilmesi sonucunda iki kavramın eş anlamlı olarak kullanılmasıyla karşımıza çıkar. Günümüz felsefesinde geçmişten farklı olarak, akıldan (*Vernunft*, *Reason*, *Logos*) söz edilirken aslında genellikle rasyonalitenin kastedildiği söylenebilir. Akıl kavramındaki bu dönüşüme öncelikle Max Horkheimer işaret eder. Horkheimer, akıl kavramının nesnel olandan başlayarak, nasıl öznel ve sonunda da yalnızca araçsal bir anlam kazandığını gösterir. Horkheimer'e göre nesnel anlamdaki aklın öznel ve araçsal akla dönüşümü aklın (*Vernunft*) rasyonaliteye dönüşmesidir²⁹. Burada hesaplama yetisi anlamında *ratio*'dan gelen rasyonel sözcüğü akıl kavramının yerine konuyor. Oysa amaç-arac rasyonalitesi farklı rasyonalitelerden yalnızca bir tanesidir. Hangi rasyonalitenin ön plana geçeceği belirli bir toplumun ya da çağın gereksinimleri, öne aldığı ilkeler tarafından tarih içerisinde belirlenir. Kaldı ki, felsefe tarihi bize nedensel bağlantılar kurma yetisi olarak akıl ile, ilkeleri —*arkheleri*— görme yetisi olarak aklın farklı anlamlara geldiğini gösteriyor. Ama bu ayrım gözden kaçırılınca, akıl sahibi varlık olarak insan türünün başardıkları değil de yalnızca başaramadıkları görülüyor.

Filozof, içinde yaşadığı çağ ile hesaplaşma içinde olan, çağının değerlendirmesini kavramlar üzerinden giderek yapmaya çalışan kişidir. Bu nedenle felsefenin her zaman tarihsel bir zemine yaslandığı söylenebilir. Felsefe, filozofun kabulleri ile olup biten arasındaki uyumsuzluktan hareketle ortaya çıkar. Bir aykırılık, bir sorun görebilmek, bunun karşısında (Platon'un da söylediği gibi) hayret etmek, filozofu harekete geçiren şeydir. Chaplin'in Modern Zamanlar'da karşımıza çıkarttığı dünyaya şaşkın bakışla, postmodern filozofların felsefeleri arasındaki paralellik, sanatçıyla filozof arasındaki ortak zemine işaret eder. Chaplin'in bir filozof olup olmadığı bir yana kalsın, ama o, olup bitenle genel olarak kabul edilenler arasındaki bir aykırılığı yakalamış kişilerden biridir. Chaplin'in modern dünyanın sonuçta insanı da bir

---

1999, s:80-81

29 Gloy, Karen. *Vernunft und das Andere der Vernunft*, Alber Verlag, München, 2001, s:24

makineye dönüştürmeye başladığı saptaması son derece önemlidir. Chaplin'in görüntülere döktüğü kaygılar, Postmodernizm akımı içerisinde kavramsal ifadesini bulur. Chaplin'in canlandırdığı yemek yedirme makinesine şaşkınlık ve korkuyla bakan işçi tiplmesi felsefe yapmaya başlamanın ilk adımı olarak görülebilir.

Postmodern filozofların sorun edindikleri konular, bu çağa bakınca görülebilecek, birer aykırılık olarak karşımızda duran olgulardır. 17. yüzyıldan başlayarak yirminci yüzyılın ortalarına kadar geçen sürede kuramsal olarak dile getirilen taleplerle olup biten arasında bazı uyumsuzluklar olduğu doğrudur. Postmodern yaklaşımın bu olguları saptayarak çağımızı doğru değerlendirme sürecinde önemli bir iş yaptığı görülmektedir. Ancak, postmodernizmin sorunları betimleme biçimi genellikle başarılıysa da, dile getirilen sorunların nedenleri ve önerilen çözümlerin de aynı derecede başarılı olduğu söylenemez. Burada yaşanan sorunların kaynağı olarak akli suçlamak, aslında sorunlara doğru çözümleri aramaktan kaçınmak demektir.

KAYNAKÇA

- APPIGNANESİ, Richard –GARRAT, Chris. *Postmodernizm-Yeni Başlayanlar İçin*, Milliyet Yayınları-AD Kitapçılık A.Ş. İstanbul, 1998.
- BAUMANN, Zygmund. *Postmodern Etik*, (Çev: Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1988.
- BAUMANN, Zygmund. *Modernlik ve Müphemlik* (Çev: İsmail Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2003.
- BÖHME, H. VE BÖHME G. *Das Andere der Vernunft.*: Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1996.

EAGLETON, Terry. *Postmodernizmin Yanılsamaları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999.

FEYERABEND, Paul. *Özgür Bir Toplumda Bilim*, (Çev: Ahmet Kardam), Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1991.

FEYERABEND, Paul. *Akla Veda*, (Çev: Ertuğrul Başer), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

FEYERABEND, Paul. *Anarşizm Üzerine Tezler* (Çev: Ekrem Altınsöz), Öteki Yayınevi, Ankara, 2000.

GLOY, Karen. *Vernunft und das Andere der Vernunft*, Alber Verlag, München, 2001.

JAY, MARTİN. *Diyalektik İmgelem*, (Çev: Ünsal Oskay), Ara Yayıncılık, İstanbul 1989.

KAHRAMAN, Hasan Bülent. "Modernlerden Postmoderne Bir Tanımsızlık Alanı: Akıl", *Varlık Edebiyat ve Sanat Dergisi*, Sayı 1057, Eylül 1995: 2-6).

KANT, Immanuel. "Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi", (Çev: Uluğ Nutku), *Yazko Felsefe Yazıları*, 4.Kitap, 1982.

KAYGI, Abdullah. "Geçmiş ile Gelecek Arasında Kimlik", *50 Yıllı Deneyimlerin Işığında Türkiye'de ve Dünyada İnsan Hakları*, (Hazırlayanlar: İoanna Kuçuradi ve Bülent Peker), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara ,1999.

MARCUSE, Herbert, *Der eindimensionale Mensch*, (Çev: Alfred Schmidt), Deutsche Taschenbuch Verlag, Hamburg, 1988.

MACINTYRE, Alasdair, *Akla Veda*, (Çev: Muttalip Özcan) Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

MORIN, Edgar, *Avrupa'yı Düşünmek*, (Çev: Şirin Tekeli), Afa Yayınları İstanbul, 1995.

SCHIRILLA, Nausikaa, *Die Frau, Das Andere der Vernunft? Frauenbilder in der arabisch-islamische und europäischen Philosophie*, IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Frankfurt (Main, 1996).

WELLMER, Albrecht. *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1985.

WELSCH, Wolfgang. *Vernunft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1996.